

ПОЧЕЦИ ПУСТИЊСКОГ МОНАШТВА У ЕГИПТУ

Драгана
Дамјановић-Шахнер*
Универзитет у Хајделбергу

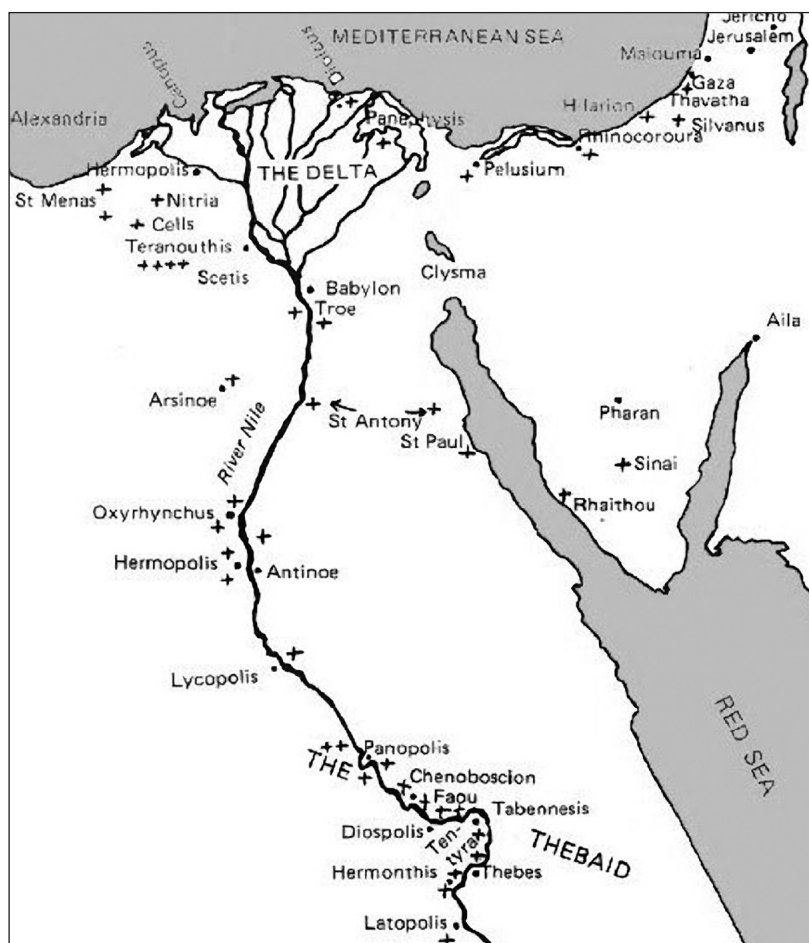
Апстракт: Чињеница да су манастири у Египту оснивани у непосредној близини реке Нил доводи у питање класификовање већине манастира у „пустињске“. Значење речи „пустиња“ је овде метафорично и односи се преважно на начин живота монаха. У складу са метафоричним значењем пустиње, у тексту ћемо подсећати на прве египатске пустињске монашке заједнице у Нитрији, Фелијама и Скију.

Кључне речи: Нил, Нитрија, Скија, Фелија, археологија

У периоду од 4. до 9. века у делти Нила постојало је око три стотине манастира, од којих је данас преостало око тридесет активних. Уколико погледамо карту египатског монаштва од 4. до 9. века (сл. 1), јасно се уочава да се већина манастира налази директно на левој или десној обали реке Нил. Сама чињеница да су манастири оснивани на свега неколико километара удаљености од реке Нил, или на самој реци, доводи у питање класификовање већине манастира у „пустињске“.

Но, иако је већина манастира оснивана на неколико километара од градова или у самом граду, готово сви египатски манастири (треба искључити градске манастире) сматрају се пустињским. Значење речи „пустиња“ је метафорично и у овом случају односи се на начин живота монаха (нпр. одлазак у пустињу као потпуно одрицање од свега постојећег материјалног, тежња за тишином и одвојеношћу), првенствено на једно телесно и спиритуално искуство, али не обавезно и на пустињски манастир у контексту његове топографије односно геоморфолошког окружења. Узор првим „пустињацима“ је свакако Све-

* ddschachner@uni-heidelberg.de

Сл. 1. Карта Египатског монаштва од 4. до 9. века
(извор: <http://ldysinger.stjohnsem.edu>)

то Писмо. У Старом Завету пустиња је место искушења. Бог искушава израиљски народ 40 година у пустињи (Пнз. 8, 2). У Новом Завету Христос борави у пустињи 40 дана, где га ђаво искушава (Мт. 4, 1–11; Мк. 1, 12–13; Лк. 4, 1–13).

Географски, Египат обухвата плодну долину и делту Нила са водоплавним земљиштем. Нил је једина река у Египту са сталним током. Деведесет процената Египта чини пустиња. Од тога су две главне пустиње Либијска пустиња (тзв. западна пустиња), део пустиње Сахаре на западу Египта, и Арапска пустиња (тзв. источна пустиња) на коју

се надовезују Црвено море и Суецки мореуз. Према свом саставу, ове пустиње нису пешчане, већ стеновите и шљунковите.

Са изузетком пар оаза, живот у Египту сконцентрисан је око реке Нил. Без реке Нил не би било ни Египта, како је то у 5. веку ст. ере закључио историчар Херодот. Египћани су реку Нил поштовали као бога, а његову плодност сматрали извором живота. О овоме сведочи иконографија представа реке Нил на различитим објектима из времена 3. и 4. века хришћанске ере.¹

У складу са метафоричним значењем пустиње, у даљем тексту ћемо подсетити на прве египатске пустињске монашке заједнице у Нитрији, Ђелијама и Скетиу (Скиту).

Главни литерарни извори о животу првих монаха пустињака су: хагиографија „Живот Св. Антонија“ (*Vita Antonini*), „Историја монаха у Египту“ (*Historia Monachorum in Aegypto*) и „Живот и изреке пустињских отаца“ (*Apophthegmata patrum*).

Један од првих који се повлачи у живот у пустињи био је Св. Антоније. О животу Св. Антонија писао је Атанасије Александријски. Атанасије је први истакао значај и суштину пустињског монаштва. Према његовом виђењу, Св. Антоније је идеал једног египатског ереmita – пустињака (*еремос* на грчком значи „пуст“). Са Св. Антонијем и његовим ученицима (следбеницима) развија се и еремитско, пустињско монаштво у Египту.

Св. Антоније је рођен око 251. године у близини античког града Хераклеје у Египту. Пола године после смрти својих родитеља, подстакнут читањем из Јеванђеља по Матеју које је чуо у цркви (19, 21), окреће се аскетском животу:

„Рече му Исус: Ако хоћеш савршен да будеш иди продај све што имаш и продај сиромасима; и имаћеш благо на небу; па хајде са мном.“

Аскетски живот започиње у једној напуштеној гробници недалеко од своје породичне куће, а већ 285. године одлази у пустињу – наводно као први ереmita.

У пустињи, на планини у месту Писпир (данас Der el Memum), живи око двадесет година у једном напуштеном римском утврђењу где га искушавају демони. Првобитно Св. Антоније живи у самоћи, а тек

¹ *Ägypten Schätze aus dem Wüstenland- Kunst und Kultur der Christen am Nil* (hrsg. Güstav-Lübke-Museum der Stadt Hamm und Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Städtische Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz), Wiesbaden 1996, стр. 308–309.

око 305. године напушта самоћу и почиње да подучава своје посетиоце личним начином живота. Подстакнути примером свог учитеља, многи од посетилаца и сами се окрећу еремитском начину живота и насељавају се у околним пећинама. Св. Антоније организује следбенике у мање групе ереmitа који живе под одређеним правилима (што је новина) која су се пак разликовала од каснијих монашких правила (типика).²

После 310. године Св. Антоније поново се повлачи у самоћу у планину, данас манастир Дер Мар Антониос у близини Црвеног мора. Према писаним изворима, Св. Антоније умире у 105. години живота. Свети Јероним смешта његову смрт у 356. или 357. годину. Св. Антоније се сматра оснивачем и оцем хришћанског монаштва.

Важна монашка насеља почињу да се стварају у Либијској пустињи на простору између Каира и Александрије. У овом тексту бавићемо се монашким насеобинама Нитрија, Ђелије и Скит.

Положај Нитрије дуго је збуњивао археологе. Од монашког насеља Нитрија данас не постоји готово ништа. Насеље је тражено у данашњем Вади ал-Натруну (Wadi al-Natrun), где је заправо постојало касније идентификовано монашко насеље Скит. Нитрија је локализована у западном делу делте Нила, 15 km јужно од данашњег села ал-Барнуђ. Име данашњег села потиче од имена *Пернуђ*, који се у латинским и грчким документима спомиње као планина Нитрија. Овде се реч „планина“ не може поистоветити са неком планином у правом смислу те речи. У монашкој литератури симболично значење речи „планина“ односи се на место где престаје плодна земља. Грчки назив *Нитрија* потиче од речи *нитрион* (натријум) – што је назив за место на ком се експлоатисала со.³ Из околних језера која су богата сољу још у доба Римљана (4–5. век) експлоатисала се со, која се користила за производњу непрерађеног стакла. (сл. 2).

Међу првима који се овде населио био је *авва* (отац) Амон између 325. и 330. године. Према изворима (писма Св. Јеронима који је овде боравио 386. године на свом путу за Палестину), у Нитрији је живело око 5000 монаха. Позната су имена Амонових ученика: Пиор, Теодор, Ор и Памво.⁴ После оснивања насеља Ђелије, многи монаси напуштају Нитрију ради веће усамљености. Касније је постало уобичајено да Нитрија буде припрема монаха, за оне који желе већу усамљеност, за насеље Ђелије. Један од најважнијих писаних извора за изглед Нитрије је „Лавсаик“ (*Historia Lausiaca*), дело које је написао монах Паладије.

² *Ibid.*, стр. 80–81.

³ A. Guillaumont, „Nitria“, у *The Coptic Encyclopedia*, ed. A. Atiya, New York – Toronto (1991), стр. 1794–1796.

⁴ *Ibid.*

Сл. 2. Вад ал-Натрун,
експлоатација соли данас
(фотографија: др Лукас Амадеус
Шахнер [Lukas Amadeus
Schachner], 2009)

Паладије је у Нитрији боравио 390. године, пре него што се настанио у Ћелијама. Из Паладијевог списка сазнајемо да су монаси овде живели у мањим колибама. Суботом и недељом одлазили су на Литургију у цркву, имали гостинске собе, пекару (хлебом су снабдевали монахе у Ћелијама) и неколико радионица за прераду лана. Из Паладијевог историје сазнаје се такође да су монаси овде продавали вино и имали лекаре.⁵

Други писани извор је *Historia Monachorum in Aegypto*, дело које је – како се претпоставља – написао Флавије Руфин, који је овај регион посетио крајем 4. века. Он описује да је Нитрија један од најпознатијих манастира у Египту у којој се налази око педесет насељених зона које су подређене једном оцу. Нитрија је доживела свој процват пред крај 4. века, када је већина монаха напушта, вероватно због недовољне самоће. Нитрија се налазила на самој граници са плодним земљиштем реке Нил. На основу извора претпоставља се да је Нитрија 645. или 646. године потпуно напуштена.⁶

Монаси су у Нитрији живели ананхоретски, али су се састајали суботом и недељом на црквеној Литургији. Начин монашког живота заснивао се на принципу сарадње. Ауторитет главног свештеника-монаха важио је не само на спиритуалном већ и на административном нивоу. Претпоставља се да је Нитрија у својој организацији била слична Ћелијама.

Према савету Св. Антонија, авва Амон основао је у Ћелијама монашко насеље за монахе из Нитрије који су желели већу самоћу. Паладије

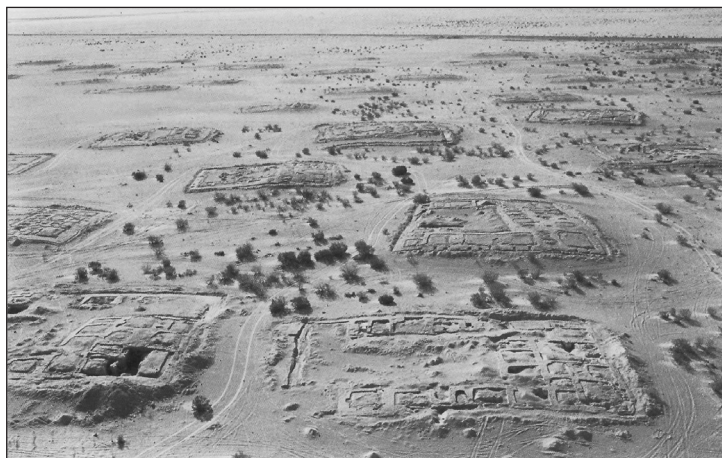
⁵ Постоје српска издања *Лавсаика* из 1933–4. г. (Паладије епископ Еленопољски, *Лавсаик*, превео Јеромонах др. Јустин (Поповић), Мисионарска писма – друго коло додатака, прва књига Битољ 1933 [96 страна], друга књига Битољ 1934 [101 страна]) и 2004. године (Паладије, епископ Хеленопоља, *Лавсаик или казивање о живицима свештих и блажених Ошца*, превод с руског Слободан Продић, Шибеник: Истина, часопис православне Епархије далматинске, 2004 [107 страна]). Немачки превод доступан је на <http://www.unifr.ch/bkv/kapitel.php?ordnung=0&werknummer=8&buchnummer=18&abschnittnummer=42>.

⁶ А. Guillaumont, „Nitria“, у *The Coptic Encyclopedia*, ed. A. Atiya, New York – Toronto (1991), стр. 1794–1796.

описује да је у Ћелијама крајем 4. века живело око шест стотина монаха. Монаси који су живели у ћелијама расутим по пустињи састајали су се суботом и недељом на евхаристијској Литургији. Почетком 5. века у Ћелијама је саграђена најпре једна црква. Као последица христолошких распри у Халкидону 451. године, у Ћелијама долази до поделе монаха на оне који су присталице одлука Сабора и оне који су противници. Ово је довело до тога да у Ћелијама буде саграђена још једна црква – једну су користиле присталице одлука Халкидонског сабора, а другу противници ових одлука. Појединачне монашке ћелије концентришу се око цркава.

Важан извор за насеље Ћелије је „Путопис Патријарха Венијамина I“. Патријарх александријски Венијамин I (622–661) на свом путу за освећење цркве Дауг Abba Маqqар (манастир Св. Макарија) у Вади ал-Натруну зауставио се четрдесетих година 7. века на два дана у Ћелијама. Овај путопис сачуван је на коптском и арапском језику у делу „Историја патријараха“ које је написао Севир ибн ал-Мукаффа (Sawir ibn al-Muqaffa').⁷

Ћелије су и током 8. века биле насељене, да би већ почетком 9. века већина монаха напустила насеље. Претпоставља се да су већ у 15. веку руине биле покривене песком. Археолошки остаци на локалитету Ћелије представљају највећи комплекс монашких насеобина који је до сада откривен.⁸ Монашке ћелије протежу се на површини од око 100 квадратних километара (сл. 3, 3а, 3б, 3в).

Сл. 3. Ћелије, поглед на комплекс насеља Qusur Izayla
(извор: М. Capuani, *Christian Egypt*, Minnesota 2002, стр. 58)

⁷ A. Guillaumont, „Kellia“, у *The Coptic Encyclopedia*, ed. A. Atiya, New York – Toronto (1991), стр. 1396–1398.

⁸ G. Gabara and M. Eaton-Kraus, *The Treasures of Coptic Art in the Museum and Churches of old Cairo*, American University in Cairo Press, Cairo – New York 2007, стр. 58–62.

Сл. 3а. Комплекс Ђелије
(фотографија: др Лукас Амадеус Шахнер, 2009)

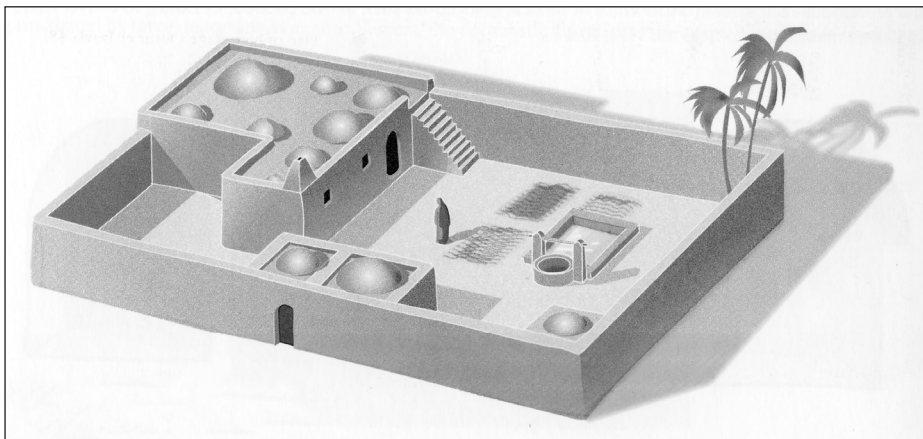
Сл. 3б. Руине монашке ћелије у Ђелијама
(фотографија: др Лукас Амадеус Шахнер, 2009)

Сл. 3в. Монашка ћелија у Ђелијама – остаци
(фотографија: др Лукас Амадеус Шахнер, 2009)

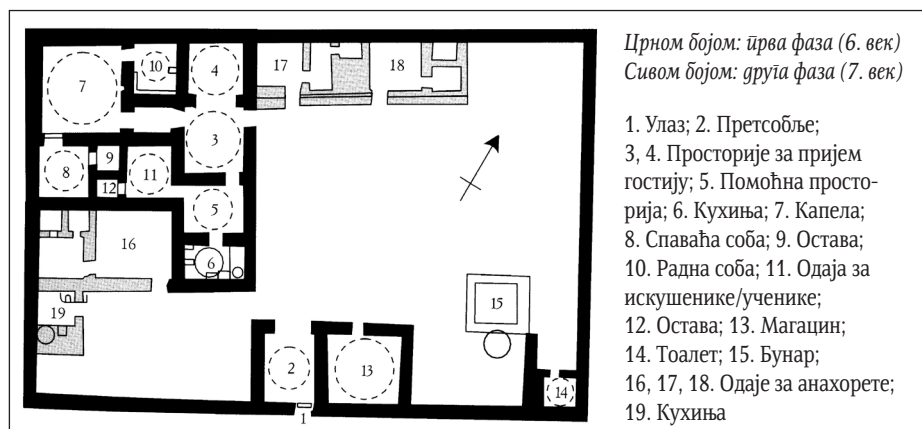
У време првих археолошких истраживања 1965–1969. и 1979–1984. године (Француски археолошки институт у Каиру и Швајцарски Универзитет из Женева) на насељу Ћелије налазили су се разбацани брежуљци, тзв. *комови*. Реч „ком“ је арапског порекла, а брежуљке су тако назвали локални бедуини. Комови су сврстани у пет група. Швајцарски археолошки тим бавио се источним и југоисточним делом комплекса, док је француски тим свој рад концентрисао на западни сектор насеља.

Значајни локалитети, на арапском *qusur*, су следећи: Qusur al-Rubaiyat на западу, Qusur al-Isa и Qusur al-Izayla у центру, Qusur al-Arayma и Qusur Higayla на истоку. Археолошким ископавањима утврђене су различите димензије и функције монашких ћелија. Једноставне ћелије, станови за једног станара величине 15x12 m из старије фазе насеља, и веће, величине 22x12 m, сложенијег унутрашњег распореда за два или више станара. Постојале су ћелије величине 45x60 m, које највероватније потичу из најмлађе фазе развоја насеља. Ћелије су биле зидовима затворене правоугаоне целине, обично подељене на отворену и приватну зону. У свом саставу обухватале су просторију за молитву, кухињу, спаваћу собу, оставу, тоалет, гостинску собу и бунар за воду (сл. 4; сл. 5). У просторији за молитву обично се на источној страни налазила богато декорисана ниша у зиду.

Сл. 4. Изометријски приказ ћелије у Ћелијама
(извор: М. Capuani, *Christian Egypt*, Minnesota 2002, стр. 76)

Швајцарски археолошки тим наставио је кампању до 1990. године. Радило се на систематском ископавању архитектонских конструкција монашких ћелија и црквених грађевина као и документовању графита и сликане декорације. У оквиру монашког комплекса Ћелије налазило се неколико цркава.

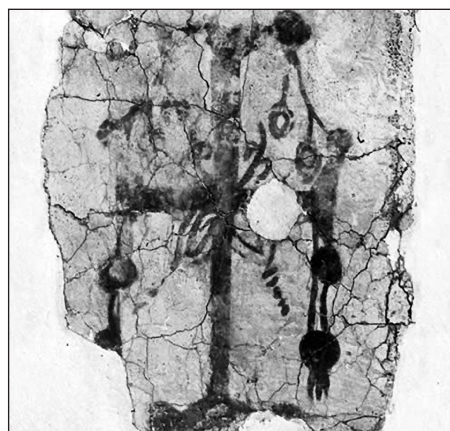
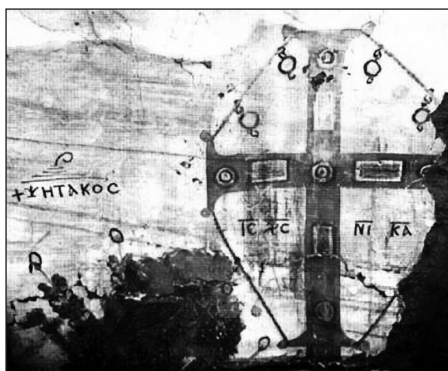

Сл. 5. План ћелије Qusur el Izayla 48.
(извор: М. Capuani, *Christian Egypt*, Minnesota 2002, стр. 77)

Најстарија црква потиче из 4. или 5. века. За градњу је коришћен песак са великом концентрацијом соли, који је мешајући се са водом давао неку врсту цемента, те је даље обрађиван у циглу. Дрво и камен довозени су делтом Нила. На читавом комплексу пронађени су коптски и грчки натписи на спољашњим зидовима и богата декорација у унутрашњости објеката. Натписи су обично највише заступљени у вестибилу, соби за посетиоце и ходочаснике на самом улазу у монашку ћелију. Насеобине у Ћелијама документују такође коптско сликарство од 5. до 7. века. Најчешћи мотиви који се појављују су крст, представа Христа и пустињских отаца, геометријски мотиви, флорални мотиви и фантастичне животиње. Најчешћи симбол је крст фланкиран птицама или украшен биљном декорацијом (сл. 6). Приликом ископавања откривени су и остаци керамичких посуда, богато декорисаних биљним и животињским мотивима. Монаси су се бавили различитим рукодељем, као што је израда корпи, израда тканина од лана итд.

Поједини монаси бавили су се преписивањем светих текстова који су били намењени за продају или за другу браћу монахе у монашкој заједници. Један од писаца био је Евагрије Понтијски пореклом из Кападокије, ученик светих Василија Великог и Григорија Назијанзина (Богослова). Њега је у делу „*Historia Lausiaca*“ описао Паладије.⁹ После 15 година проведених у пустињској ћелији и ослобађања од свега овоземаљског, „прожела га је истина, спознаја, разликовање добрих и злих духова“. Аутор је више дела у којима је описао како човек треба да се бори са злим духовима.

⁹ <http://www.unifr.ch/bkv/kapitel42-43.htm> – посећено 23. јануара 2012. г.

Сл. 6 (а, б, в, г). Мотив крста, зидне декорације у ћелијама, Ћелије
(извор: М. Caruani, *Christian Egypt*, Minnesota 2002, стр. 61)

Рад у ћелијама обустављао се око подне, када је врућина била најјача, и одмор би трајао до три сата. Око шест сати било је време са обед. Храна анахорета била је дневно ограничена на три стотине грама сувог хлеба, омекшаног водом са мало соли, понекад уз кап уља. Болесни и стари добијали су хлеб са свежим или куваним поврћем. После једноставног обеда монаси су се враћали свом послу. Монаси су били обавезни да поштују правила гостопримства. Једни су били одвојени од гостију, али други су гостима прали ноге и нудили им по-

себну храну која се чувала само за специјалне прилике – обично супа од сочива или друго кувано поврће. У том случају су гост и гостопримац обедовали заједно без обзира на време, јер је љубав према ближњем била изнад свега.¹⁰ Руине Ћелија могу се и данас видети, али је много тога уништено изградњом железнице 1977. године и развојем плантажа поморанци.

Монашко насеље Скит (Скитија) простире се на око 30 km у долини у средњем веку познатој под именом Wadi Habib, данас Wadi al-Natrun („долина натрона“). Налази се 65 километара југозападно од делте реке Нил. Долина се простире у правцу северозапад-југоисток и нигде не прелази ширину од око 8 километара. Назив „Скит“ је хеленизована реч која потиче од коптског појма *шиет* – што према тумачењу монаха значи „мера од срца“.

Развој овог насеља директно се повезује са Макаријем Египатским (Св. Макаријем Великим), који се повукао у пустињу око 330. године, у ћелију недалеко од данашњег манастира Dayr al-Baramus. О животу Св. Макарија, једног од најважнијих светитеља за Коптску цркву, сазнајемо из хагиографског списка „Житије Макаријево“ (*Vita Macarii*) које се приписује Серапиону, епископу Тмуиса и ученику Св. Антонија. Убрзо се око Макарија ствара група монаха који желе да уче од њега. Најпознатији Макаријеви следбеници су: Јован Колов (Кратки), Макарије Александријски, Пајсије, Мојсије Мурин (Цр-ни)... Први монаси су вероватно долазили из Нитрије. Познато је да је Макарије посетио Св. Антонија у његовој ћелији недалеко од Црвеног мора, али нема доказа да је неко време тамо живео. Скит није био организован као киновијско насеље попут насеља које је основао Пахомије у области горњег Египта. Што се тиче писаних извора о животу у Скиту, о њему сазнајемо из Паладијевог списка *Historia lausiaca* (Лавсова *историја*), *Apophthegmata Patrum* и дела Јована Касијана *Institutes* и *Conferences*. Монаси су живели у својим ћелијама, међусобно незнатно удаљеним, и у њима обављали свакодневне послове, производили ручне радове – све у константној молитви. Њихова тежња за самоћом није спречавала примање гостију.

После Сабора у Халкидону већина скитских монаха определила се за монофизитско учење. Старешина манастира Св. Макарија називан је оцем Скита, касније игуманом Скита. Крајем 4. века у Скиту су постојала четири насеља, а свако од њих било је груписано око једне цркве. Око цркве су биле расуте монашке ћелије које су припадале

¹⁰ М. Capuani, *Christian Egypt: Coptic Arts and Monuments Through Two Millennia*, Collegeville – Minnesota (2002), стр. 76.

цркви. Ова четири насеља временом су се преобразила у четири манастира (лавре): манастир Барамус, манастир Св. Макарија, манастир Св. Пајсија (Dayr Abba Bishoi) и манастир Св. Јована Колова.

Упадом варвара 404, 434. и 444. године велики део монашких насеља је опљачкан и уништен. Крајем 9. века монаси око својих насеља подижу одбрамбене зидове са кулама (које су додуше постојале већ у 5. веку и служиле као склоништа у случају напада). Тек почетком 14. века монашка насеља уводе монашко правило, типик, и постају манастири. Од ових манастира данас су четири активна: поменути манастир Св. Макарија Великог, манастир Авве Сисоја (Аба Пшој), Сиријски манастир и манастир Барамус (сл. 7).

Сл. 7. Поглед на Сиријски манастир из манастира Св. Пајсија
(фотографија: др Лукас Амадеус Шахнер, 2009)

Библиографија:

A. Kazhdan and M. M. Talbot (ed.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991.

F. L. Ross and E. A. Livingstone (ed.), *Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford 1997.

M. Dunn, *The Emergence of Monasticism: From Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Wiley-Blackwell 2003.

M. Capuani, *Christian Egypt: Coptic Arts and Monuments Through Two Millennia*, Collegeville – Minnesota 2002.

G. Gabara and M. Eaton-Kraus, *The Treasures of Coptic Art in the Museum and Churches of old Cairo*, American University in Cairo Press, Cairo – New York 2007.

Ägypten Schätze aus dem Wüstensand-Kunst und Kultur der Christen am Nil (=Katalog zur Ausstellung hrsg. Gustav-Lübcke-Museum der Stadt Hamm und dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz), Wiesbaden 1996.

Примљено: 21.3.2012.

Исправљено: 2.7.2012.

Одобрено: 30.7.2012.

THE BEGINNINGS OF THE MONASTIC LIFE IN EGYPT

Dragana Damjanović-Schachner
Heidelberg University

Summary: *The fact that the monasteries in Egypt were founded in the immediate vicinity of the river Nile brings into question the classification of a greater number of monasteries as „dessert monasteries“. The meaning of the word „dessert“ here is metaphorical and it relates primarily to a monastic way of life. In accordance with the metaphorical meaning of the dessert, we would consider the first Egyptian dessert monastic communities in Nitria, Kellia and Scetis.*

Key words: *Nile, Nitria, Kellia, Scetis, archeology*